

Bezzeg a Nyugat!*

Nagyon fontosnak tartom, hogy a hatvanas-hetvenes évek magyar művészetéről újra szó esék, mert hiába nyomorgatták a művészt, a gondolkodó embert a diktatúra ideológiai korifeusai, hiába, hogy akrobataként kerülgette a tabukat, és magában szégyenkezett a kényszerű kompromisszumok miatt, mégiscsak jó művek, olykor remekművek születtek a képző- és filmművészetben csakúgy, mint az irodalomban. Tisztem szerint az irodalomban lezajlott folyamatokról szólok ezúttal, örülve a lehetőségnek, hogy legalább e szűkebb körben megkísérelhetem irodalomtörténet-írásunk vakfoltjainak korrekcióját. A hivatalosnak tekinthető irodalmi kánon megalkotói úgyszólván kiselejtezték a tudni érdemes dolgok közül e két évtized java termését, s utóvédharcnak hittük néhány elszánt tudós kiállítását az akkor kiteljesedő vagy akkor induló életművek margóira szorított részéért. Görömbei András, Márkus Béla, Monostori Imre, Vasy Géza, Bertha Zoltán és egy-két tanítványuk nélkül már feledésbe is merült volna nagy részük.

Visszatekintve szinte aranykornak látszik ez a két évtized, amikor pályája csúcsán alkotott Illyés Gyula, Weöres Sándor, Vas István, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Juhász Ferenc, Nagy László, és az ő hatása alatt megjelent egy fiatal költőcsoport, akiket Heteknek neveztek, köztük Ratkó József és Ágh István, de bátyáik közül még Csoóri Sándort, Tornai Józsefet, Orbán Ottót is említenem kell, és akkor hány idősebb költő nevét nem mondtam: Jékely Zoltánét, Kálnoky Lászlóét, Kormos Istvánét – az utóbbinak a keze alól egy egész nemzedék rajzott ki. A tablón ott van Kiss Anna, Utassy József, a Kilencek, Petri György, Tandori Dezső. De nézzük a prózaírókat is: még élt és írt Déry Tibor, berobbant az irodalomba Ottlik Géza, Sánta Ferenc, Szabó István, Sarkadi Imre, Örkény István, Galgóczi Erzsébet,

Szabó Magda, egészen új hangot használt Mándy Iván, Hernádi Gyula, Mészöly Miklós. Természetesen nem törekszem teljes névsorokra, nagyszerű alkotók neve ötlött máris az eszembe, de sosem jutnék a felsorolás végére, inkább továbblépek az időben. A hetvenes években indult Hajnóczy Péter, Temesi Ferenc, s ekkor indultak azok is, akik a nyolcvanas, kilencvenes, kétezres évek ünnepeit sztárjai lettek: Nadas Péter, Esterházy Péter, Spiró György, Kertész Imre. Az ő műveik is aranyozzák az aranykort, de semmi nem igazolhatja az imént jelzett gazdag termés többi részének a felperzselését. Ottlik, Pilinszky, Nemes Nagy, Mészöly Miklós, Tandori és Petri szintén előkelő helyet kaphattak az új kánonban – nagyon-nagyon megérdemelten, ám kivételként, hiszen pályatársaikat, akik nem kevésbé jelentős s a maguk módján korszerű műveket hoztak létre, egy elavult irodalmi paradigma fossziliájaként az irodalmi lomok közé száműzött az egyetemek többségén és az akadémiai regnáló tudományos elit. Van, akit azért löktek le az egyetemesség fikciója felé száguldó magyar irodalom szekeréről, mert az írói vátesz szerep „bűzét” érezték rajta, volt, akit azért, mert kötődött a társadalmi valósághoz, a valóságreferencia „primitív” igényéhez, és volt olyan is, aki egyszerűen csak túlságosan a maga útját járta, s nem illett illusztrációnak az új esztétikai tanok közé. Hogy a kivételezettség miatt nem lett kiterjesztve olyan merész formai újítókra, mint Weöres Sándor, vagy Juhász Ferenc, vagy Hernádi Gyula, vagy Páskándi Géza, vagy Mándy Iván, akiket sem a váteszkedés, sem a primer valóságábrázolás esztétikai „vétkében” nem marasztalhatna el még egy posztmodern inkvizíció sem, rejtély maradt a számomra. Rejtély, hogy Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetében a magyar irodalom felzárkózása a kor művésze-

* Elhangzott „A remény éveit” – A hatvanas-hetvenes évek művészetete / értékrendek / lemaradáskomplexus címmel a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2017. november 16-án rendezett konferencián.

téhez, vagyis a posztmodern korszak kezdete – szerinte ugyanis a posztmodern betörése hozta el ezt a bizonyos felzárkózást – miért Mészöly Miklós *Alakulások* című elbeszéléskötete megjelenésének évszámához (1975) kötődik, és miért nem tűnt fel a jeles professzornak, hogy Weöres már a negyvenes években is olyan verseket írt, amelyek tartalmazták az önreflexió kétségét, a látás sokszoros fénytörését, vagyis már akkor megfelelték a modernség utáni korszak művészi alapélményének. E rejtélyeket felderíteni azonban, attól félek, senki sem fogja. Talán nem is érné meg a fáradságot. Amit tehetünk, egyszerűbbnek látszik: át kell lépni az előítéleteken. Újra kell gombolni a kabátot. Kezdjük azzal, hogy amikor a hatvanas-hetvenes évek magyar irodalmáról beszélünk, ne hagyjuk ki a seregszemléből Kányádi Sándort, Sütő Andrást, Határ Győzöt, Cs. Szabó Lászlót, Szilágyi Domokost, Székely Jánost, Tózsér Árpádot, Gál Sándort, Tolnai Ottót, Gion Nándort, Grendel Lajost, Domahidy Miklóst, Szilágyi Istvánt, Farkas Árpádot – nehéz abbahagyni a felsorolást. Más és más világ vette körül ezeket a magyar írókat, legtöbbjük éppen az említett két évtizedben mesterségesen be is volt szorítva szűkebb közösségébe. Itthon nagyon kevesen tartották számon irodalmunknak a határainkon kívül létrehozott szegmenseit, de az utódállamokban és a nyugati emigrációban is hiányzott a mindenfelől való tájékozódás lehetősége, ott is fogyatékosak maradtak az egymásról való ismeretek. Ma azonban természetes, hogy ezeket az életműveket is befoglaljuk irodalmi tudatunkba, és az egész termésre gondolunk, amikor valamely korszak irodalmáról beszélünk.

Az imént használtam egy szót: felzárkózás. Kulcsszava ez annak a kultúrtörténeti és történetírói szemléletnek, amely a megkésetttségünk állítására alapozta teljes értékvilágát. A tény nem lehet tagadni: az ország az ipari struktúra és a kulturális intézményrendszer kiépítését tekintve a 18. századra lemaradt attól az Európától, amelyhez tartozik, amelynek néhány évszázaddal előbb még egyik legerősebb állama lehetett. Bizony, lemaradt. Csakhogy a „megkésett” szó azt sugalmazza, mintha heverészett volna feudális babérjain, amikor a nyugati országok az új kor kasszávára ébredve ipart, gépeket, szállítóeszközöket hoztak létre, no meg választott parlamente-

ket. A marxista történetírás nem csak sugalmazta, évtizedekig sulykolta ezt, és a magyar nemesség bűnéül róta fel, hogy nem számolta fel időben önmagát. Csakhogy a nyugati országok polgárosodása a gyarmatok kirablásán alapult, Magyarországot meg a tökefelhalmozás e nem épp etikus korszakában a török birodalom adóztatta, és a területén vonulató hadseregek fosztogatták. Megkésetttség? Nem inkább *történelmi hátrányról* kellene beszélni? Szinte hallom a kritikát: gyáva önfelmentés, mutogatás a körülményekre, jellemző, mindig ezt csinálják a magyarok. Igen, megvan a veszélye, hogy mentségeket találjak arra is, amire nem lenne szabad. De most nem mentséggént hozom fel, hanem büszkén emlékeztetek rá: a magyar nemesi elit igenis felismerte a maga kulcsszerepét az ország sorsában. Volt egy reformkori Magyarország, amire jó érzéssel lehet visszagondolni. Egy másik visszatérő, sommás állítás: nálunk nem alakult ki polgárság. Hát a mezővárosok, a szabad királyi városok polgárai, akik ha netán nem magyar etnikumúak voltak is, de mindenképpen hungarusok? És például a felvidéki bányavárosokban egész Európát megelőző technológiákat alkalmaztak; de mindenesetre, más tájakon is utakat, hidakat, templomokat építettek, pénzt vertek, ahogy minden országban a polgárok szoktak. Kétségtelen, hogy csak a tizenkilencedik század második felében betelepülő ipar és pénztőke révén jött létre nálunk is az az új, tőkés típusú polgári réteg, amely Nyugaton már vagy másfél évszázada létezett, de akkor, ezekben a bizonyos „békeidőkben” annál gyorsabban ment végbe a modernizáció, valósággal az akkori idők „kistigrise”, egy közép-európai kistigris volt Magyarország. Sok tekintetben behozta lemaradását. Óriási áldozatot követelt azonban a fejlődés gyorsasága, mértéke és módja: az ország kettéhasadt városra és falura, a parasztság kimaradt a nagy változából. Milliónyi kivándorló, ósdi szerszámok, magyar Ugar. A mai társadalomtudósoknak ezt a szervesen végbement, túl gyors szerkezetváltás szükségszerű és drámai következményeként kellene tárgyalniuk, zömük azonban – részint marxista beidegzettsége folytán, részint az újabb keletű, nemzetfeletti normák jegyében – a magyar uralkodó osztály eredendő alkalmatlanságának, megrögzött maradiságunknak tulajdonítja.

Megkésettség? Bármilyen hangsúllyal mondják ki, megüt bennünket a szó. A történész és a politológus minősít, normákat állít fel, ahelyett, hogy a dolgot magát vizsgálná. A megkésettségre való fölényeskedő mutogatás óhatatlanul a csökkentértékűség tudatát ülteti el és táplálja a magyar emberekben, akiket így a magát fölének helyező, úgymond korszerű elit könnyebben terelgethet olyan politikai, élet- és tudatformákba, amelyek más történelmi előzmények után más társadalmi szerkezetekben alakultak ki. Saját történelmi tudatunk pedig kóros önáltatásnak minősül, köldöknézésnek, a törzsi gondolkodásmód tünetének. A fejlődés mint a létező legfőbb jó nevében lépnek fel, új Széchenyiknek hiszik magukat, holott Széchenyi nem lerombolni akarta a magyarokban az önbecsülést, hanem hozzásegíteni őket, hogy legyen okuk rá. Jó lenne tehát megszabadulni a „megkésettség” fogalmától, helyette az imént már elhangzott *történelmi hátrány* pontosabb és objektívebb megnevezés lenne, de belátom, hogy egy meggyökeresedett szóhasználaton aligha lehet változtatni. Káros kisugárzása ellen csak a valós viszonyok makacs számontartásával védekezhetünk.

A kelleténél hosszabban időztem a magyar társadalom fáziskésésének kérdésénél, de művészetünk megkésettségének, elavultságának közhelyé koptatott tézise szorosan kapcsolódik hozzá, máskülönben kisebb súllyal merült volna fel, hiszen magában a művészetben kétséges hitellel lehet fejlettségi normákról beszélni, amelyeket el kell érnie egy-egy korszak műalkotásainak, hogy aztán egy másik korszak műalkotásai még magasabb fokokat érjenek el – ezt a beteg teóriát csak az osztályharcban kicsúcsosodó, pártos marxista esztétika tudta magáévá tenni. Valójában csak kiemelkedő, zseniális, jó, közepes és rossz írók vannak. Egy-egy író pályáján lehet fejlődést észlelni, poétikai eszközökben, tágasabb világszemléletben, de nincsen fejlettebb író meg fejletlenebb író. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy bármily autonóm egy műalkotás, nem független a közegtől, amelyben létrejött, és ugyanígy a nagyvilágból érkező szellemi-filozófiai-stiláris hatásoktól sem. A műveken mindez többnyire az alkotók szándékaitól függetlenül is nyomot hagy, nem is szólva azokról a művekről, amelyek egyenesen emblematikusan fejezik ki, formálják meg a korszak vezéreszméit.

A hatvanas-hetvenes években született magyar irodalom ilyen értelemben is korszerűnek mondható, csak éppen nem egyféleképpen, egy stílusáramlat formanyelvén volt korszerű, hanem a maga sokféleségében reflektált a változó világra. Az egész civilizációnkat érő kihívásokra is fogékony volt, nem csak a háború utáni magyar élet sorsproblémáira, bár ez sem lett volna kevés. Vannak írók, költők, akik felfokozott érzékenységükkel ráéreznek a korszakra elméleti művek olvasása nélkül is. Kiszimatolják ezeket a levegőből. De a tárgyalt időszakban nem kellett csupán az ösztönös ráézésre hagyatkoznia a magyar szellemi életnek, mert akkor már beszívároghattak Nyugatról azok az elméleti művek, amelyek számot adtak a világban addig végbenment és egyidejűleg is zajló szemléleti forradalomról. A *Korunk szellemi körképe* antológia például alapélménye lett az ekkor élt nemzedékeknek. Kodolányi Gyula így írja le ezt: „Kulturális robbanáshoz vezetett az is, amikor Kádárék az ideológiai könnyítés mellett döntöttek 1961 körül. Ha kevésbé volt is látványos, történelmi hatása ugyanakkora volt. Persze, a szelepnitogatók szándéka ellenére. Olyan idők voltak ezek tehát, amikor Nyugatról, a kultúrpolitikusok nevelőatyjai figyelmeztetéseivel körítve, be-bejöhettek már a korszerű gondolkodás. De magyar képviselőinek még nevét sem hallhatta a tájékozódni vágyó fiatal. Hamvas Béla, Várkonyi Nándor, az emigrált Kerényi Károly nem léteztek. Fülep Lajos nyugdíjas művészettörténész volt a világ szemében...” (*A hullám taraja*, Nap Kiadó, 2006. 93. l.).

A magyar fordításban is olvasható nyugati könyvek: az elméleti-filozófiai munkák s a kortárs szerzők regényei, versei mellett emlékeztetnék a modern filmművészet még felforgatóbb hatására, amely nemcsak a filmeseket érintette, hanem több generáció köznapi életstílusát, ízlését szabta meg. Vagy emlékezem a budapesti Henry Moore-kiállításra, majd egy hetvendolláros utazásomon a Velencei Biennálén beszerzett látványélményeimre – kevés tapasztalás is elég volt ahhoz, hogy ráálljunk arra a hullámhosszra, amelyen a kortárs művészet „fogható volt”.

Az irodalomtudományban is új szelek kezdtek fújni. Szabolcsi Miklósnak megengedték a strukturalizmus honosítását, Németh G. Béla is új formai szempontokat és eszközöket vezethetett be

az irodalom értelmezésébe. A strukturalizmusban volt valami groteszk, ma is fejcsóválva nézegetem a táblázatokat és statisztikákat az akkori műelemzésekben, de üdítően más volt, mint a marxista leckefelmondás, valósággal a szellemi szabadság kicsit bugyuta megnyilvánulásának láthattuk. Ugyanilyen felszabadító aura övezhette volna a Németh G. Béla szerkesztésében megjelent antológiát, *Az el nem ért bizonyosságot*, amelyben tanítványainak az Arany János első költői korszakát feldolgozó tanulmányait közölte, de nem ez történt, ez az antológia, ahogy mondani szokták, kiverte a biztosítékot az irodalmi közvélemény túlnyomó részében. A begyepesedett marxistákban is, de ez nem volt csoda, amit viszont közvetlenül megéltem: az ellenzéki gondolkodású kollégáimban is. Polgári liberális, konzervatív liberális, népi eszmeiségű egyaránt volt e közegben (akkor még csak nyomokban voltak meg a mai szekértáborok), de egyaránt Arany János meggyalázásának minősítették a fiatal irodalomtudósok munkáját. Az érzékenységüket az a korábbi trauma fokozta fel, hogy elszenvedői voltak a kommunista ideológiai fanatizmus rémtetteinek az irodalom területén is, és az antológiában egy más formában jelentkező dogmatikusságra neszelték fel. Most, eme előadás előkészületei közben újra elolvastam a kötet tanulmányait, s két kivétellel nem igazolták az egykori botrányt. A kötet szerzőinek többsége csak a frissen elsajátított módszer eszköztárát villogtatja Arany János verseit szét- és agyonelemezve. Megelőlegezik ugyan a magyar irodalomtudomány kilencvenes években eluralkodó öncélúságát (az elemzés úgy ráburjánzik a műalkotásra, hogy az pusztulásnak indul alatta, akár lián alatt a fa), de ezek a fiatal tudósok még hódolnak a költő előtt, nem akarják lerombolni tekintélyét. Szörényi László elemzése pedig egyenesen kiemelkedik a kötetből. Ő nem tetszeleg a gépies jellegű elemző módszer alkalmazásában, hanem a mű szellemiségét tárja fel hihetetlen tájékozottsággal, megdöbbentő analógiákat találva és ráelve azokra a pontokra Arany gondolatvilágában, amelyek a korszak egyetemes életérzésével, gondolataival érintkeznek. Az a tanulmány, amely leginkább igazolja egykori irodalmár barátaim háborgását, Szegedy-Maszák Mihályé. Nincs itt mód arra, hogy gondolatmenetét megvitassam, csak muta-

tóba ragadhatom ki jellemző állításait, amelyek a fejlődésdogma alapján normákat tételeznek fel a művészetben is. Mesterére, Németh G. Bélára hivatkozik, amikor kimondja: „Arany pedig vélt nemzeti kötelezettsége jegyében »tehetségének igen jelentős részét korszerűtlen vállalkozásokba ölette el.«” Szembeállítja a pozitivistának minősített Arannyal Baudelaire-t és Dickensot, majd kimondja: „A fejlődés nem a pozitivista kor tipikus költőit, hanem ezt a két kivételt igazolta. A Mallarméval, Nietzschével, Hopkinsszal kezdődő modern költészet, ha különböző módon is, de az ő pozitivismus-elleni reakciójukat fejlesztette tovább általános iránnyá.” – A fiatal tudós számos oldalról bírálja Arany személyiségét, kötődéseit, rezignációját, amelyek mind megakadályozták, hogy a közérthetőség, a közösségi szolgálat nyűgétől mentes költészetet hozzon létre, világ-irodalmi rangra tegyen szert. Mellesleg jó volna tudni, hogy miféle fejlődés „igazolta” Homérosztól Dosztojevszkijig a világ műveltségének oszlopait olyannyira, hogy érvényességük máig kitar. Elképzelek egy magyar irodalmat, amely hajszálra olyan, mint a francia, vagy az amerikai, vagy az angol. Vagyis nem magyar irodalom. Az egykori elutasító reakció a tanulmány állításaira nem csupán Arany János lekezelő értékelése miatt támadt, sokkal többről volt szó: a magyar szellemi élet függetlenségéről. Pedig Szegedy-Maszák Mihály, miközben a nyugati mintát fétisként tisztelte, a magyar irodalomnak igyekezett tekintélyt szerezni; jóhiszeműen képviselte az úgynevezett világirodalomba való integrálódás szükségességét. Csakhogy szándéka visszájára fordult, amikor minden más szempontot alárendelt ennek, s nem tisztelte irodalmunk öntörvényűségét. Pályája derekán sem tért el kezdeti felfogásától: „A kulturálisan, nyelvében egységsülő világ új elvárásokat támaszt a nemzeti kultúrák hagyományvilága iránt – írta. – [...] át kell tehát értelmezni a nemzeti hagyomány öröklött fogalmát, hogy eltávolodhassunk a nemzetállam teremtette hagyományoktól, közelebb kerülve ezáltal a művelődés nemzetközi eszményéhez.”

A *nemzetközi* elvileg köztességet jelentene, kölcsönösséget, egyenrangúságot a kultúrák között, nem önfelszámolást. És a magyar kultúra egyik legegészségesebb hagyománya, hogy nyitott más kultúrákra. Évszázadokon át szívta ma-

gába a nyugati kultúrát is, a németalföldi egyetemeken tanuló peregrinusoktól Széchenyin át a Nyugat íróiig. A hatvanas-hetvenes évekre is elmondható, amit Kodolányi Gyula így fogalmazott meg: „A magyar művészetnek ez az együttlétezése a korszellemmel autentikus, mélyről jön, része a valódi nagy világhálónak, ami a képernyő előtt is volt, és utána is lesz” (I. m. 100. l).

Mintha nagybátyjának, Kodolányi Jánosnak a gondolatait folytatta volna. Kodolányi János már a harmincas-negyvenes években felszólalt az európai minta szolgai követése ellen, figyelmeztetve arra, hogy egy válságban lévő kultúrát fogadunk el eszménynek. „A nyugati kultúra éppen úgy nem egységes, mint ahogy nem keresztény. [...] Évszázadról évszázadra más és más kultúrképet mutatott. Egységes a kapitalizmusban lett Európa – de akkor szűnt meg európai lenni. S vajon ki állítaná, hogy a kapitalizmus kultúrát és kereszténységet jelent? A világ minden táján ősi, harmonikus, szilárd kultúrákat pusztított ki, ahol elhatalmasodott. Ha Európában maradt

még kultúra, az éppen ennek a Moloch-Európának ellenére maradt...” (Kelet Népe, 1941) Ő a keletről hozott örökségünk vállalását tekinti saját, belülről fakadó kultúránk alapfeltételének, s hogy ez az örökség létezik, örömmel hivatkozik Kodály és Bartók zenei kutatásaira. Egy másik esszéjéből idézem a fenti gondolatok kiegészítését és kiteljesítését: „...felesleges hangsúlyozni azokat a mélyen gyökerező rokonságokat is, amelyek a magyar szellemiség és a diadalmasan felragyogó modern nyugati szellem között megvannak. [...] A különböző népek kultúrája között nincsen olyan nagy űr, mint amekkora űr tátong ugyanannak a népnek a kultúrája és a kultúrának csak nevezett, kultúrmázzal jól-rosszul bevont hibrid zagyvaság között.” (A szellem válsága, 1939)

Bizony, a kultúra lényegi természetéhez ez a különbségtétel adhat kulcsot, s ha ezt megértettük, és birtokában vagyunk egy belőlünk, általunk sarjadt művészeti kincsnek, a „megkésetttségét” és bármihez való „felzárkózását” méricskélalni alighanem fölösleges.

Távírányított landolás